

ДОВГУН І. М.

Київський національний лінгвістичний університет

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ МОРФОНОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Статтю присвячено історичному огляду основних лінгвістичних досліджень, пов'язаних із поняттям морфології.

Ключові слова: морфологія, морфофонеміка, морфологічне чергування.

Статья посвящена историческому обзору основных лингвистических исследований понятия морфологии.

Ключевые слова: морфология, морфофонемика, морфологическое чередование.

The article is dedicated to the historical survey of the main linguistic investigations relating to the notion of morphonology.

Key words: morphonology, morphophonemics, morphonological alternation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема визначення предмета, об'єкта та завдань морфології в системі мови, а також виокремлення її власних одиниць займає чільне місце в наукових дослідженнях не одного покоління науковців, проте до сьогодні не втрачає своєї актуальності й потребує вичерпних тлумачень окремих своїх аспектів. Реферування літератури зі згаданої проблематики підтверджує наші думки про те, що поняття “морфологія” вітчизняні та зарубіжні дослідники інтерпретують неоднаково.

Метою нашої статті є короткий історичний огляд різних лінгвістичних досліджень, пов'язаних із поняттям морфології, що внесе зрозумілість у теперішні трактування цього терміна. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**: ознайомитися з основними лінгвістичними здобутками у розвитку морфологічної теорії та представити їх у даній роботі.

Виклад основного матеріалу. Витоки морфології знаходимо у ранніх класичних вченнях давньоіндійських граматистів про закони *sandhi*, *guna* і *vrddhi*. Відомий представник класичних граматичних традицій Паніні виділяв абстрактні основні форми, які він називав *sthānin* (“having a place”, “original”), які, підпорядковуючись правилам морфологічних чергувань і внутрішнім *sandhi*, перетворювались у реальні морфи новоутворених слів, такі заміщення автор називав *ādesa* (“substitute”) [1:9]. Таким чином, здобуток вченого полягає у створенні формальної й

технічної метамови як описового засобу та в адекватному аналізі *sandhi* – чергування фонем на межі слів і на морфемних швах.

Варто зазначити, що індійський граматист був першим, хто спробував охарактеризувати явище *ablaut*, яке він представив законами *guna* (“secondary quality”) і *vrddhi* (“increase”) [1:10]. Отже, результатами досліджень Паніні є встановлення детальних правил чергування як одного зі способів утворення різних граматичних форм, адже закони *guna* і *vrddhi* вказують на чергування фонем у кореневих морфемах відповідно до морфонологічних правил.

Міцне підґрунтя для розвитку теорії морфонології заклали арабські граматисти, які, будучи досвідченими фонетистами, особливу увагу приділяли морфологічним явищам, тому їх фонетичне вчення було тісно пов’язане з граматиною. Дослідники описали систему консонантних коренів і вокалічних альтернацій. Таке чергування голосних фонем сигналізувало про певні граматичні відношення, що стало згодом центром уваги європейської теорії про морфонологію, в той час як лексичне значення передавалося консонантними коренями [1:11–12].

Думки про чергування, пов’язані з морфологічними функціями фонем, досить ґрунтовно описав І. О. Бодуен де Куртене. Ввівши поняття традиційної альтернації та кореляції й охарактеризувавши останнє як співвіднесеність семасіологічних і морфологічних розходжень з альтернаціями фонем, дослідник підкреслив важливість морфонологічних чергувань у мові [2:301]. Вчений зазначає, що кореляти відіграють у морфології таку саму роль, як і словотворчі морфеми, а саме, для розрізнення морфологічних категорій. [2:301]. Хоча І. О. Бодуен де Куртене не оформив своє вчення в окрему лінгвістичну науку, можемо справедливо вважати його основоположником загальної теорії морфонологічних альтернацій, адже він перший вказав на обов’язковість ідентифікації фонем з опорою на морфологічний критерій.

Пізніше один із найвизначніших представників Празького лінгвістичного гуртка, М. С. Трубецької, взявши за основу теорію І. О. Бодуена де Куртене, спробував визначити границі й завдання морфонології, а також встановити місце нової лінгвістичної науки в системі мови. Предметом морфонології він вважав морфологічне використання фонологічних засобів мови і сформулював три завдання морфонології. На думку вченого, морфонологія як сполучна ланка між морфологією і фонологією повинна складатися з трьох розділів: 1) теорія

фонологічної структури морфем різних типів; 2) теорія комбінаторних звукових змін, які відбуваються в окремих морфемах як наслідок сполучення морфем; 3) теорія звукових чергувань, які виконують морфологічну функцію [3:305–308]. Празький науковець був першим, хто найповніше описав морфонологію конкретної мови в синхронії. У роботі “Морфонологічна система російської мови” автор представив два типи альтернацій в синхронії, а саме комбінаторні й вільні морфемні альтернації, розглядаючи їх у словозміні та словотворі [4]. Заслуга вченого полягає також у тому, що він підкреслив значення морфонології для типології мов, адже встановлення мовних типів з морфонологічних позицій дасть можливість створення раціональної типологічної класифікації всіх мов [3:118].

Важливий внесок у становлення морфонології як науки та загального розуміння альтернацій знаходимо в працях видатних американських лінгвістів-дескриптивістів. Так, В. Д. Уїтні, який продовжував ідеї класичних граматичних традицій, досліджував корені санскриту й описував правила фонетичних змін, яким вони піддавалися при переході в словоформи [1:39–41]. Проте вченому не вдалося показати справжнє значення індійської граматичної науки для загального розвитку теорії про мову, оскільки він вважав лінгвістику сучасною наукою з історичною основою, що ускладнило його розуміння діахронічних і синхронічних процесів. Хоча його теорія важлива для становлення морфонології в плані історичному, та все-таки вона не стала основою для наступних досліджень із цієї проблематики.

Варта уваги заслуга Ф. Боаса, що зумів чітко виокремити неавтоматичні чергування звуків, які він називав “*etymological*” [1:42], від інших типів, коли писав про фонетичний вплив елемента основи на її суфікс завдяки певним етимологічним чинникам. Елізія ініціальної фонемі суфікса, на його думку, відбувається не лише в силу певних фонетичних причин і тому має бути предметом обговорення в термінах суфіксів і пояснюватися завдяки певним етимологічним процесам [1:42]. Проте дослідник не розмежовував такі фонетичні процеси як відповідність звуків у діалектах, альтернації, звукові зсуви.

Наслідуючи вчення Ф. Боаса, його учень Е. Сепір представив класифікацію внутрішніх фонетичних змін (“*internal changes*”), які він розглядає як граматичні процеси. Вчений наводить приклади консонантних змін, взяті з англійської мови, типу *book-s* і *bag-s*, де /s/ у

першому випадку та /z/ у другому не наділені функціональним значенням, тому він відносить їх до зовнішніх, механічних чергувань (“*external, mechanical changes*”), які спричинені приголосною, що передує їм. Такі альтернації є подібними до тих, що відбуваються у словах (*a*) *house* і (*to*) *house*, але в даному випадку ще наявна інша важлива граматична функція, а саме, перехід іменника в дієслово. Саме тому дослідник відносить два типи чергувань до різних психічних категорій і останню консонантну модифікацію вважає граматичним процесом [1:43–45]. Отже, Е. Сепір намагався показати справжню цінність взаємодії фонетичних і граматичних явищ у дослідженні мови та довести, що певні фонетичні процеси через аналогію і звукові зміни можуть вважатися граматичними.

Важливими є спостереження Е. Сепіра щодо альтернацій у його наступних працях, до яких згодом зверталися представники Празького лінгвістичного гуртка. Зокрема, американський лінгвіст доводить, що в англійських словах на зразок *wife : wives*, *sheath : to sheathe*, *breat : to breathe*, *mouse : to mouse* наявні морфологічні альтернації, які допомагають надати звукам /f/, /θ/, /s/ відношення інтуїтивної моделі до їх дзвінких корелятивів /v/, /ð/, /z/ відповідно. Таке відношення відрізняється від аналогічної моделі /p/, /t/, /k/ : /b/, /d/, /g/ в англійській мові, де /f/ є ближчою до /v/, аніж /p/ до /b/ [5:42]. В кінцевому результаті вчений вказує на те, що фонетично ідентичні форми можуть набувати різних морфофонемних репрезентацій [5:227–229]. Проте Е. Сепіру не вдалося звести свої погляди щодо проблеми альтернацій і морфонології в єдину морфонологічну теорію.

Л. Блумфільд спробував представити свою класифікацію альтернацій, різницю між якими можна описати в термінах фонетичної модифікації. Дослідник подає приклади з англійської мови, а саме, *glass : glasses*, *pen : pens*, *book : books*, де /iz/ з’являється після шиплячих, свистячих і аффрикат, /z/ – після інших дзвінких і всіх голосних фонем, /s/ – після інших глухих. На думку вченого, різниця між даними альтернантами може бути описана в термінах фонетичної модифікації, тому він називає їх фонетичними. Оскільки дистрибуція даних альтернантів відбувається відповідно до певних мовних властивостей даної форми, то таку альтернацію дослідник називає регулярною, а також автоматичною, бо вона обумовлена фонематичною ознакою. Л. Блумфільд вважає, що регулярні альтернації відіграють важливу роль в морфології, але не кожне таке чергування є фонетичним або автоматичним. Якщо

будь-яка альтернація обумовлена не фонетичними, а граматичними особливостями, то вона називається граматичною [6:210–211].

Таким чином, на становлення морфонології як науки особливо вплинули ідеї М. С. Трубецького та Л. Блумфільда, які зуміли закласти міцний фундамент для подальших досліджень морфонологічних чергувань. Проте їхні спостереження піддавалися неодноразовій критиці представниками як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістичних шкіл, яка породжувала різні думки щодо предмета, завдання, місця морфонологічної теорії в системі мови, та щодо виділення її власних одиниць.

Важливо зазначити, що продовжувачі ідей Л. Блумфільда називали теорію морфофонеміка, а М. С. Трубецького – морфонологія. Друге та третє завдання морфонологічної теорії, які були запропоновані празьким лінгвістом, здебільшого були предметом розгляду в морфофонеміці американськими лінгвістами. Так, морфофонемна наука описує фонемні модифікації в морфологічно похідних словах і словоформах. Наприклад, англійське дієслово (*to*) *house* /hauz/ утворене від іменника (*a*) *house* /haus/ за допомогою морфофонемного одзвінчення [7:2].

Системна розробка морфонологічної проблематики починається з кінця 60-их – середини 80-их рр. ХХ століття. Головне заперечення ідей М. С. Трубецького, яке висунули празькі лінгвісти, полягало в тому, що морфонологія не має власної чітко визначеної області дослідження. Три її завдання, які були запропоновані творцем морфонологічної теорії, породжували суперечку, оскільки представники Празького гуртка “*kombinatorische Morphemveränderung*” (комбінаторні чергування) відносили до фонології, тому що такі чергування є справою нейтралізації, а “*freie Morphemveränderung*” (вільні чергування) виконують морфологічну сигніфікативну функцію, тому є предметом обговорення в морфології [1:57].

В. Скалічка заперечує ідею І. О. Бодуена де Куртене щодо неподільності морфеми та виділяє сему як найменшу мовну одиницю, що наділена значенням, і яку не можна розділити на менші значущі елементи; вона виражається безперервною послідовністю фонем, а також наділена смисловою основою, в той час як морфема – формальною [8:122]. Погляди вченого щодо семи та морфеми заклали основу для його власної інтерпретації морфонологічних завдань, а саме: до першого завдання він відносить вчення про фонологічну структуру сем, до другого – вчення про невизначеність їх фонологічних структур і до останнього – вчення про

функціональне використання невизначеності сем (внутрішня флексія, інфіксація) [9:148].

Е. А. Макаєв і О. С. Кубрякова теж ставлять під сумнів останні два розділи морфонологічної теорії, запропоновані празьким науковцем. Натомість вони вважають, що морфонологія вивчає всі випадки значущого чергування фонем у морфемах, коли саме варіювання виступає як засіб передачі інформації, і пропонують розділити морфонологію на два самостійних розділи: вчення про звукове оформлення морфем різних типів для виявлення спільних рис одного типу морфем у їх розрізненні від інших і вчення про звукове оформлення морфем як окремої структурної одиниці для визначення ознак, що об'єднують морфи однієї морфем в разі їх фонологічної нетотожності. Проте вчені визнають заслугу М. С. Трубецького, який обрав предметом вивчення в рамках морфонології фонологічні засоби, релевантні лише для структури морфем [10:87–119]. Ми підтримуємо думку Е. А. Макаєва й О. С. Кубрякової, що морфонологія вивчає усі типи чергувань, пов'язаних із морфологічною інформацією.

О. О. Реформатський також не визнає другий і третій розділи морфонології, сформульовані М. С. Трубецьким. Натомість вчений пропонує аналізувати варіанти морфем або чергування фонем, що не є фонологічно обумовленими, та традиційні альтернації, а внутрішню флексію відводити до завдань морфології [11:408–409].

З моменту становлення морфонології як окремої лінгвістичної дисципліни одні вчені намагалися розкрити якомога повніше загальнотеоретичні питання морфонологічних явищ, визначити їх суть й окреслити межі досліджуваних фактів у мовній системі (В. Б. Касевич [12], О. О. Реформатський [11]), інші дослідники намагалися детально описати морфонологічні системи конкретних мов (Г. Аронсон [13], О. С. Кубрякова та Ю. Г. Панкрац [14]).

Варто зазначити, що такі дослідження значно розширили предмет морфонологічної науки за рахунок впровадження нових фактів. Так, Г. Аронсон описав усі можливі морфонологічні альтернації у болгарській мові та проаналізував їх з урахуванням граматичних категорій, для посилення яких вони вживаються, і флексій, які вони супроводжують, у словозміні, при цьому провів порівняльний аналіз морфонології болгарської та російської мов. Базою для аналізу морфонологічних чергувань вченому слугувала основна форма, в якій міститься найбільше інформації, і яку він записував за допомогою морфонологічної

транскрипції. Щоправда такий запис не відрізняється в нього від власне фонологічного, за винятком оформлення морфемних границь і чергування голосних з нулем звука [13].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, питання формальної організації та модифікації варіантів морфем цікавило не одне покоління дослідників, продовжує воно бути перспективним і тепер, тому проблема морфонологічних явищ залишається невід'ємним складником в описі будь-якої мови.

Підсумовуючи, можна зазначити, що дослідження в області морфонології сприяють більш точному опису особливостей однієї мови у порівнянні з іншими та встановленню подібностей і відмінностей у їх фонологічних, морфонологічних і морфологічних системах, а, отже, уможливають створення раціональної типологічної класифікації мов світу та дають загальну характеристику кожної окремої мови. Морфонологічні чергування виступають додатковим або основним засобами вираження певного граматичного значення і тим відкривають можливість внесення коректив у синхронний опис граматики будь-якої мови, що досліджується.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Kilbury J. K.* The Development of Morphophonemic Theory / James K. Kilbury. – Amsterdam : John Benjamins B. V., 1976. – 156 p.
2. *Бодуэн де Куртенэ И. А.* Опыт теории фонетических альтернатив / Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ // Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. – М. : АН СССР, 1963. – Т. 1. – С. 265–347.
3. *Trubetzkoy N. S.* Principles of Phonology / N. S. Trubetzkoy : [transl. by Christiane A. M. Baltaxe]. – Berkeley, Los Angeles : University of California Press, 1969. – 344 p.
4. *Трубецкой Н. С.* Морфонологическая система русского языка / Николай Сергеевич Трубецкой // Избранные труды по филологии. – М. : Прогресс, 1987. – С. 67–143.
5. *Sapir E.* Selected Writings in Language, Culture, and Personality / Edward Sapir ; [ed. by David G. Mandelbaum]. – Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1985. – 620 p.
6. *Bloomfield L.* Language / Leonard Bloomfield. – L. : The University of Chicago Press, 1984. – 569 p.
7. *Dressler U. W.* Morphology : the dynamic of derivation / Wolfgang Ulrich Dressler. – USA. : Karoma Publishers, 1985. – 439 p.
8. *Скаличка В.* Асимметричный дуализм языковых единиц / Владимир Скаличка // Пражский лингвистический кружок : сб. статей / сост. Н. А. Кондрашова. – М. : Прогресс, 1967. – С. 119–127.
9. *Скаличка В.* О грамматике венгерского языка / Владимир Скаличка // Пражский лингвистический кружок : сб. статей / сост. Н. А. Кондрашова. – М. : Прогресс, 1967. – С. 128–195.
10. *Макаев Э. А.* О статусе морфонологии и единицах ее описания / Энвер Ахмедович Макаев, Елена Самойловна Кубрякова // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М. : Наука, 1969. – С. 87–119.
11. *Реформатский А. А.* О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Александр Александрович Реформатский // Из истории отечественной фонологии. – М. : Наука, 1970. – С. 398–421.
12. *Касевич В. Б.* Морфонология / Вадим Борисович Касевич. – Л. : ЛГУ, 1986. – 161 с.
13. *Аронсон Г.* Морфонология болгарского словоизменения / Г. Аронсон ; [пер. с англ. Т. В. Попова, Н. Г. Обушенкова]. – М. : Прогресс, 1974. – 261 с.
14. *Кубрякова Е. С.* Морфонология в описании языков / Елена Самойловна Кубрякова, Юрий Генрихович Панкрац. – М. : Наука, 1983. – 119 с.